

٤٤٩٨٢

«بسمه تعالی»

دانشگاه تربیت معلم تهران
دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی

گروه بنیادهای آموزش و پرورش

تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد

موضوع

جایگاه کثرت‌گرایی در تربیت اسلامی

استاد راهنما:

دکتر صمد موحد

استاد مشاور:

دکتر محمد عطاران

تهیه و تنظیم

صادق صیدی

۲۰۱ / ۱۳۷۷ / ۱۲/۱

۲۰۱ / ۱۳۷۷ / ۱۲/۱

روز اخلاص است در آن علم می‌آید
مکتب سید

تابستان ۸۱

۴۴۹۶۲

دانشگاه تربیت معلم
دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی

این پایان نامه تحت عنوان «جایگاه کثرت گرایی در تربیت اسلامی» که به منظور دریافت مدرک فوق لیسانس در رشته فلسفه تعلیم و تربیت توسط آقای صادق صیدی تهیه و تدوین شده است. در جلسه مورخه ۸۱/۹/۴ در حضور هیأت داوران پس از دفاع با نمره ۱۹/۲۵ نوزده و بیست و پنج صدم و درجه عالی مورد تایید قرار گرفت.

هیأت داوران:

استاد راهنما: جناب آقای دکتر صمد موحد

استاد مشاور: جناب آقای دکتر محمد عطاران

استاد داور خارجی: جناب آقای دکتر میر عبدالحسین نقیب زاده

استاد داور داخلی: جناب آقای دکتر محمد رضا بهرنگی

مدیر گروه و نماینده شورای تحصیلات تکمیلی دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی

«بسمه تعالی»

تقدیم به:

آنان که با مدارا و احترام به تفاوتها و تنوعات در عالم می نگرند،

و به همه کثرت گرایان،

و تقدیم به همسر مهربانم مرضیه رئوفی،

و به شما خواننده عزیز که منصفانه در پی نقد و اصلاح آن هستید.

صادق صیدی

«بسمه تعالی»

تشکر و قدردانی

لازم می‌دانم از اساتید عزیز و ارجمندم آقایان دکتر صمد موحد، دکتر میر عبدالحسین نقیب زاده، دکتر خسرو باقری و دکتر محمد عطاران که مرا در تهیه و تنظیم این رساله یاری رساندند و همینطور از همسر تلاشگر و عزیزم خانم مرضیه رئوفی که به راستی همراه و همیار تنهایی من بود، کمال تشکر و قدردانی را داشته باشم. به این امید که خداوند عزیز خود دستگیر آنان باشد

صادق صیدی

فهرست مطالب

چکیده

مقدمه ۱

فصل اول: طرح تحقیق

عنوان تحقیق ۵

بیان مسأله و ضرورت آن ۵

اهداف این تحقیق ۷

کاربرد تحقیق ۸

روش تحقیق ۸

سئوالات تحقیق ۹

اصطلاحات تحقیق ۱۰

محدودیت تحقیق ۱۲

فصل دوم: ادبیات تحقیق و پیشینه نظری

بررسی زمینه و پیشینه تکثرگرایی

الف: معنا و مفهوم تکثرگرایی ۱۴

ب: تکامل تاریخی تکثرگرایی ۱۷

ج: نقد و بررسی تکثرگرایی ۲۷

تکثرگرایی دینی

الف: تعریف تکثرگرایی دینی ۳۰

ب: مبانی تکثرگرایی دینی ۳۴

ج: رویکردهای تکثرگرایی دینی ۳۶

د: بررسی و نقد تکثرگرایی دینی ۴۲

فهرست مطالب

فصل سوم

- واژه‌شناسی تربیت و تربیت اسلامی ۴۶
- الف: معنا و مفهوم تربیت ۴۶
- ب: تربیت دینی ۵۰
- ج: تربیت اسلامی ۵۴

فصل چهارم: بررسی سؤالات تحقیق

- بررسی سؤال اول ۶۱
- بررسی سؤال دوم ۶۵
- بررسی سؤال سوم ۷۰
- بررسی سؤال چهارم ۷۵

فصل پنجم

- نتیجه‌گیری ۸۶
- پیشنهادات ۹۲
- منابع و مأخذ ۹۳

چکیده

تربیت اسلامی به لحاظ همنشینی با حوزه‌های مختلف معارف بشری و برداشت‌های متنوع اندیشمندان اسلامی از متون دینی، تن به کثرت و تنوع داده و چنین کثرتی آنچنان ریشه دار است که زدودن و تقلیل دادن آن به وحدت غیر ممکن به نظر می‌رسد.

از این رو ورود کثرت‌گرایی در دین و به تبع آن در تربیت اسلامی، هر چند مسبوق به سابقه است، اما به شکل دانشی مدون، در تربیت اسلامی کاملاً جدید می‌نماید و حتی می‌توان گفت که دوران جنینی خود را سپری می‌کند و تا توصیف و تبیین آن به شکلی بلوغ یافته زمان زیادی می‌طلبد.

و در صورت تبیین کثرت‌گرایی و تجویز آن در تربیت اسلامی، نظام تعلیم و تربیت ایران می‌تواند کثرت‌گرا باشد. و دانش‌آموز با مشاهده و تجربه آثار و لوازم آن از قبیل مدارا، گفتگو، آزادی، مردم‌سالاری و... در مناسبات تربیتی خود، کثرت‌گرایی را در وجود خود نهادینه کرده و بدین ترتیب با پذیرش تنوعات و تفاوت‌های موجود در همه عرصه‌های زندگی، تعارض میان محیط مدرسه‌ای خود و جامعه‌ای را که در آن زندگی می‌کند به حداقل می‌رساند.

طرح مقدماتی این مسأله در تربیت اسلامی، در واقع فراخوانی و به چالش کشاندن آن (تربیت اسلامی) در مواجهه با مفاهیم جدید دنیای امروز است. و از این رو نقد و بررسی صاحب نظران و فیلسوفان تعلیم و تربیت در خصوص کثرت‌گرایی تربیتی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر می‌باشد.

صادق صیدی

مقدمه

تربیت دینی بر خلاف گذشته، امروزه در چالش با مفاهیمی جدید از قبیل دموکراسی، جامعه مدنی، آزادی، مدارا و کثرت‌گرایی و مواردی از این قبیل قرار گرفته است و لاجرم تربیت اسلامی هم به عنوان قسمی از تربیت دینی خارج از این قاعده نیست، و بالاخره روزی باید آن قالب سنتی خود را ترک گوید و در برخورد با جهان امروزی و مفاهیم نو، در ساختار و نظام خود تجدید نظر کند.

و در حالیکه ما با تنوعات و تفاوت‌های عدیده‌ای در همه امور زندگی بشری مواجهیم ولی در حوزه تربیت اسلامی کثرت‌گرایی^(۱) آنچنان غریب و مهجور به نظر می‌رسد که حتی نامی از آن به میان نیامده است.

از این رو ما با این رویکرد به دنبال طرح کثرت‌گرایی در تربیت اسلامی هستیم و می‌خواهیم بدانیم که آیا تربیت اسلامی می‌تواند شأنی برای کثرت‌گرایی قائل شود یا نه؟

طرح این سؤال خود بحث رابطه این دو مقوله تربیت اسلامی و کثرت‌گرایی را به میان می‌آورد که خواننده خود در پایان به درک آن نائل خواهد آمد. اما باید گفت که این دو مقوله هیچکدام وابسته و مفروض دیگری نمی‌باشند و در نتیجه از انحصار یکی در دست دیگری خبری نیست بلکه نگاه ما به شکل روشی است یعنی هم کثرت‌گرایی می‌تواند برای بسط و گسترش تربیت اسلامی بکار آید و هم اینکه تربیت اسلامی زمینه‌ای ایجاد می‌کند تا کثرت‌گرایی بتواند محقق شود و این نتیجه البته مفروض ماست. و ممکن است کسی یکی از این دو مقوله را بر پایه دیگری تفسیر کند و آنهم رأی اوست.

در هر صورت هر چند که ما در پی آنیم تا بدانیم آیا کثرت‌گرایی جایگاهی در تربیت اسلامی دارد؟ اما هیچ کدام را وابسته و مفروض صرف دیگری نمی‌دانم بلکه آن دو را می‌توان لازم و ملزوم هم دانست. و زمانی که بتوان نشان داد که تربیت اسلامی پذیرای کثرت‌گرایی است آنگاه می‌توان تأثیر و تأثر آن دو را بر هم دید.

برای تحقق این ایده در فصل اول به ضرورت و اهمیت طرح مسأله و تعریف مفاهیم آن پرداخته‌ایم و در آنجا

۱- واژه پلورالیزم (pluralism) در این پایان‌نامه در معانی مختلف کثرت‌گرایی، تکثرگرایی و تعدد‌گرایی بکار رفته که همه آنها مترادف هم هستند و یک معنای پلورالیزم از آنها افاده می‌شود.

نشان خواهیم داد که بررسی مسأله جایگاه کثرت‌گرایی در تربیت اسلامی یک ضرورت نظام تربیتی امروزی ماست. و در فصل دوم به توصیف و تبیین مسأله کثرت‌گرایی و بررسی پیشینه تحقیقاتی آن با تکیه به کثرت‌گرایی دینی نشستیم تا خواننده با آشنایی مقدماتی با مقوله کثرت‌گرایی زمینه ورود به بحثهای آتی را پیدا کند.

در فصل سوم به بررسی و توصیف تربیت، تربیت دینی و به تبع آن تربیت اسلامی خواهیم پرداخت و تلاش شده است تا تربیت اسلامی را به عنوان یک واقعیت (که نمونه آن می‌توان به نظام تربیتی ایران اشاره کرد) مورد توجه قرار گیرد. و البته توصیف تربیت اسلامی به لحاظ برداشت‌های گوناگونی که از آن شده نمی‌توان به یک اتفاق نظر کامل در باره آن رسید. ولی هر کجا توصیف و تبیین تربیت بر مبنای متون اسلامی صورت گیرد و به استناد با آن آیات و روایات و پیشینه تاریخی جوامع اسلامی در بکارگیری تربیت فرزندان خود بحث تربیت عنوان می‌شود در واقع تربیت اسلامی منظور نظر است. از این رو خواننده نباید انتظار داشته باشد تا توصیف کامل و جامعی از تربیت اسلامی به دست دهیم که البته در حوصله این تحقیق کوتاه نیست و اینقدر که به تعاریفی از آن و بررسی آن تعاریف می‌پردازیم کفایت دارد.

و اما فصل چهارم که شاید مهمترین قسمت پایان نامه باشد به طرح و بررسی سؤالات تحقیق اختصاص دارد و در آنجا تلاش شده است تا با جمع‌آوری اطلاعات مختلف به پاسخگویی آن چهار سؤال که عبارتند از: پلورالیزم به چه معنا یا معنایی بکار رفته است؟ پلورالیزم در دین و جامعه دینی به چه معناهای بکار رفته است؟ آیا در تربیت اسلامی می‌توان از پلورالیزم سخن به میان آورد؟ و دلالت‌ها و پیامدها و لوازم پلورالیزم در تربیت اسلامی چه می‌تواند باشد؟ پردازیم و خواننده خود با مطالعه پاسخ این چهار سؤال به رابطه میان کثرت‌گرایی و تربیت اسلامی پی خواهد برد.

و نهایتاً در فصل پنجم به نتیجه‌گیری از کل مبحث تحقیق پرداخته‌ایم و طرح چند پیشنهاد پایان بخش این تحقیق خواهد بود.

امیدواریم که خوانندگان محترم ضمن نقد و بررسی مباحث مطرح شده، در جهت توصیف و ترسیم یک نظام

تربیتی کثرت گرا تمام کوشش خود را به عمل آورند تا شاهد جامعه‌ای مملو از دوستی و خلاقیت باشیم. چرا
که خلاقیت در میان تنوعات و تفاوتها بروز می‌کند نه در میان یکسانی و وحدت ظاهری چونیک جامعه کثرت-
گرا اجازه بروز عقاید و اندیشه‌های مختلف را به افراد خود می‌دهد و هم‌رنگی با جماعت را تشویق نمی‌کند،
در آن صورت تفاوت انسانها که امری طبیعی است قابل احترام و پذیرفتنی است.

فصل اول طرح تحقیق

عنوان تحقیق

بیان مسأله و ضرورت آن

اهداف تحقیق حاضر

کاربرد تحقیق حاضر

روش انجام تحقیق

سؤالات تحقیق

اصطلاحات تحقیق

محدودیت‌های تحقیق حاضر

عنوان تحقیق

عنوان تحقیق بررسی جایگاه پلورالیزم (تکثرگرایی) در تربیت اسلامی است.

بیان مسأله و ضرورت آن

جایگاه تکثرگرایی در تربیت اسلامی کجاست؟ این مسأله اساسی است که تحقیق در صدد پاسخگویی بدان است.

تکثرگرایی که در نیمه دوم قرن بیستم بحث داغ محافل علمی و سیاسی جوامع غربی بود به معنای به رسمیت شناختن تکثر و تنوع بر پایه تفاوت و اختلافات (و نه تشابهات) در عرصه‌های مختلف زندگی بشر است. اکنون این مقوله در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، دینی و... به تناسب جوامع کثرت‌گرا جایگاه خاص خود را یافته است.

در برابر تکثرگرایی وحدت‌گرایی است که تنوع و تکثر را بر نمی‌تابد و در تلاش برای یکپارچه‌سازی جامعه و افراد هیچ حد و مرزی را نمی‌شناسد و تفاوتها و گوناگونی‌ها را یا حاصل کج فهمی، عناد یا توطئه و مواردی از این قبیل می‌داند.

با این حال آنچه مهم است تبیین و توصیف وجود این تفاوتهاست که در عالم و در عرصه‌ها دیده می‌شود. حال از یک طرف تربیت که عهده دار نقد و بررسی و انتقال فرهنگ و تمدن هر جامعه است به نظر می‌رسد که خود متأثر از این تکثر باشد و به نوبه خود مؤثر بر فرهنگ و تمدن جامعه. و از طرف دیگر گوهر دین که در بطن زندگی انسانها و جوامع به عناوین مختلف رسوخ کرده به عقیده بسیاری کثرتی نازدودنی یافته است (مثلاً دینداری عالمان، عارفان، مقلدان، محققان و...) این کثرت واقعی در عالم و بخصوص دین فروکاستنی به وحدت نیست از این رو به تبع دین تربیت دینی هم می‌تواند متکثر و تکثر‌گرا باشد.

با این وصف تربیت اسلامی به معنای رایج آن یعنی اعمال امر تربیت براساس آموزه‌های دین اسلام و اندیشه‌های برگرفته از آن، نسبت به پذیرش تکثرگرایی محل مناقشه است.

حال تربیت اسلامی به عنوان مقوله‌ای از تربیت دینی چه شأنی برای تکثرگرایی قائل است؟ و اصولاً جایگاه کثرت‌گرایی در اسلام و به تبع آن تربیت اسلامی کجا می‌تواند باشد مسأله اساسی است که به زعم نگارنده تاکنون چنانکه باید به شکل سیستماتیک مورد مذاقه قرار نگرفته است. از این رو باید به بررسی اندیشه‌های

دانشمندان اسلامی و همینطور متون اسلامی پرداخت تا این مقوله روشن گردد.

اهمیت این کار از آنجا ناشی می شود که یک تربیت تکثر گرا می تواند زمینه پذیرش تفاوتها و تنوعات را که خود عامل وحدت یک جامعه است در وجود دانش آموزان فراهم آورده و نهادینه کند.

دریدا از مدافعان تکثر گرایی اظهار می دارد که: تفاوت و تمایز شرط امکان تشکیل وحدت است و بدون آنکه تفاوت از پیش موجود باشد، نمی توان از وحدت و اتحاد و حدود اساسی آن سخن به میان آورد^(۱) از این رو پذیرش تفاوتها و تمایزات در عرصه های مختلف زندگی منجر به وحدتی واقعی خواهد شد نه وحدتی از سر اضطرار و مصلحت و اجبار. بنابراین آموزش و پرورش هر جامعه ای مهمترین پایگاه پذیرش کثرت گرایی می تواند باشد.

چرا که به قول ماری بورن «در یک آموزش و پرورش چند فرهنگی، گسترش پایه و مبنای یک فرهنگ خاصی مد نظر است که احترام و تفاهم بین سایر فرهنگها را افزایش دهد و اگر این امر به فرهنگ ملی یک ملت تبدیل شود... در آن صورت نه تنها امکان شکوفایی زبانها و فرهنگهای مختلف را فراهم می آورد بلکه به تشویق آن نیز می پردازد»^(۲) در ایران تفاوتها و تنوعات فرهنگی و قومی امری مسلم است اما آنچه نیاز هست یک حرکت علمی و تحقیقاتی است تا این تکثر واقعی را تثوریزه کرده و در بدنه تربیت جامعه تزریق و وارد سازد. به عبارت دیگر مقوله تکثر گرایی گرچه سابقه طولانی دارد اما در ایران و بخصوص آموزش و پرورش آن به شکل چشم گیری مورد کنکاش قرار نگرفته و همین امر خود بررسی تربیت اسلامی را به عنوان اساس جامعه در جنبه تکثر گرایی را دو چندان می سازد.

نگارنده معتقد است که یک تربیت تکثر گرا هم زمینه را برای یک جامعه کثرت گرا و هم مردم سالاری کثرت-گرا فراهم می آورد و با پذیرفتن تفاوتها و تمایزات به شکوفایی استعدادهای آدمیان که به ذات متفاوت هستند کمک کرده و از یکپارچه سازی که زمینه هر گونه تزویر، ریا و فساد است جلوگیری می شود.

اما باید دید که جامعه ایران کدام معنا از تکثر گرایی را بر می تابد و از این جهت ما به بررسی جایگاه تکثر

۱- به نقل از مقاله دو چهره از کثرت گرایی، نوشته دکتر خسرو باقری روزنامه ایران مهر ۷۶

۲- ژاک دلورز؛ آموزش و پرورش برای قرن بیست و یکم، ترجمه سیدفرهاد افتخارزاده، انتشارات عابد چاپ اول ۱۳۸۰ ص

گرایی در تربیت اسلامی پرداخته‌ایم تا یک طرح مقدماتی که زمینه کارهای تحقیقاتی دیگران در این خصوص است را فراهم ساخته باشیم. پس می‌توان گفت این کاری بدیع است و باید بعنوان مقدمه سایر تحقیقات از آن یاد کرد و البته از پیشگامان هر حرکتی انتظار پختگی داشتن انتظاری عبث و نامعقول است.

اهداف این تحقیق

چون در پی بررسی‌ها تاکنون در بعد تکثرگرایی در تربیت اسلامی تحقیقی حداقل به چشم نگارنده بر نخورده لذا می‌توان این تحقیق را زمینه تحقیقات بعدی قرار داد.

از این رو اهدافی که از این تحقیق می‌توان مد نظر داشت عبارتند از:

۱- تعیین جایگاه تکثرگرایی در تربیت اسلامی، در صورتی که بتوان در تربیت اسلامی شأنی برای تکثرگرایی قائل شد.

۲- تربیت اسلامی بر خلاف نظر عده‌ای امری بسیار واضح و کاملی نیست بلکه امروز در بسیاری از حوزه‌ها به چالش کشانده شده و شاید راز پویایی آن همین باشد که بتواند میانه خود را با اندیشه‌های امروزی مشخص سازد و لذا تکثرگرایی هم یکی از مقوله‌های مورد بحث جوامع امروزی است. پس هدف مهم این تحقیق به چالش کشاندن تربیت اسلامی در حوزه کثرت‌گرایی است.